

Atrf/Cite: Miller, C. L. (2023). Amerikalı misyonerler ve modern Bulgar ulusal bilincinin oluşumu. (Çev. Celal Öney). *İctimaiyat*, Osmanlı'dan Günümüze Balkanlar Özel Sayısı, ss. 214-228.

Sosyal Bilimler Dergisi | Journal of Social Sciences
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ictimaiyat>

Başvuru / Recieved:

11/ 05 / 2023

Kabul / Accepted

30/ 09 / 2023

DOI: [10.33709/ictimaiyat.1295761](https://doi.org/10.33709/ictimaiyat.1295761)

Çeviren: Celal ÖNEY^a

Amerikalı Misyonerler ve Modern Bulgar Ulusal Bilincinin Oluşumu

American Missionaries and the Formation of Modern Bulgarian National Consciousness

Yazar: Christopher L. MİLLER

Özet

Ernest Gellner'i takip eden bu makale, ulusal bilincin, farklı ulusal bağlamlarda farklı şekilde bir araya gelen belirli yapısal önkoşullara yanıt olarak ortaya çıkan modern bir olgu olduğunu ileri sürmektedir. Dahası, bu kristalleşme sürecinin karmaşık bir süreç olduğunu ve farklı yarı uykuda olan süreçlerin baskın bir hareketle birleştiği bir devrilme noktasına ulaşılmasını içerdiğini öne sürmektedir. Bulgaristan'da bu ön koşulların ve nihai kırılma noktasının oluşmasında en etkili faktörlerden birinin, on dokuzuncu yüzyıl boyunca Amerikalı Protestan misyonerler tarafından yürütülen yayıncılık ve eğitim çalışmaları olduğunu savunmaktadır. Bu süreçte altı faktörün önemli olduğu tespit edilmiştir: (1) üretilen baskının hacmi, (2) basılı materyaller için devasa dağıtım ağı, (3) bu malzemelerin fiyatlandırma stratejisi, (4) modern okulların kurulması ve yönetimi, (5) Modern Bulgarcanın ortografik standardizasyonu sürecinde Amerikalıların oynadığı rol ve (6) Benedict Anderson'ın modern ulusal bilincin oluşmasında gerekli bir bileşen olan "bağlantısız serilik" olarak tanımladığı şeyin düzenli periyodik yayınlar yoluyla yaratılması.

Anahtar Kelimeler: Bulgaristan, ulusal bilinç, print media, Karmaşıklık Teorisi

^a Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muş/Türkiye. Muş Alparslan University, Assoc. Prof. Dr., Faculty of Science and Literature, Department of History. Email: c.oney@alparslan.edu.tr
(Sorumlu Yazar/Corresponding author)

Bu makale Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License ile lisanslanmıştır.

İctimaiyat Dergisi, lisanslama politikası ile telif hakkının ve kullanıcı haklarının açık olmasını sağlar. Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. / Journal of Ictimaiyat Magazine ensures that copyright and user rights are open with its licensing policy. Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

1. Giriş

“Ulusal bilinç” konusu kafa karışıklığı ve tartışmalarla doludur. Selim Deringil’in (2015, s. 1) çok yerinde tanımladığı gibi “Milliyetçilik cıva gibidir. Avucunuza bir damla koyarsınız, kütlesi, ağırlığı ve rengi vardır; ancak onu yakalamaya çalıştığınızda parmaklarınızın arasından sızar...” Bu makalenin amacı, milliyetçilik ve ulusal kimliğin doğal olgular olmadığını ve Bulgaristan özelinde bu olguların şeklinin büyük ölçüde Amerikalı misyonerlerin faaliyetleri tarafından belirlendiğini göstermektir. Batı tarih yazımında çok fazla çalışılmamış olsa da, Amerikalı Protestan misyonerler Osmanlı İmparatorluğu’nda önemli bir varlık göstermiş ve Osmanlı Hıristiyan azınlıkları arasında etnik bilincin yükselmesine katkıda bulunmuşlardır (özellikle James Franklin Clarke’ın çalışmalarına bakınız). O zamanlar “Avrupa Türkiyesi” (yani Balkanlar) olarak adlandırılan bölgede bu misyonerler sadece Bulgaristan’da aktif ve burada diasporik/jenosentrik karışık bir milliyetçi hareketle doğrudan temas halindeydiler (Ermeniler arasında da aktif olsalar da, hala Kafkas Ermenistan’ında yaşayanlarla değil, sadece diasporik Ermeniler arasında aktiflerdi). Barbara Reeves-Ellington (2013, s. 11), Amerikalı Protestan misyonerlerin Bulgaristan üzerindeki etkilerini incelediği son çalışmasında, tarihçi Tatyana Nestorova’nın misyonerlerin “Bulgaristan’da çok şey yaptıkları ama çok az şey başardıkları” yönündeki gözlemine atıfta bulunarak, Bulgar akademisyenlerin çoğunun misyonerlerin etkilerini küçümsediğine dikkat çekmektedir. Nestorova, *American Missionaries among the Bulgarians, 1858-1912* (Bulgarlar Arasında Amerikan Misyonerleri, 1858-1912) adlı çalışması boyunca, Amerikalıların Bulgarları Amerikan tarzı Protestanlığa kazanma çabalarında başarılı olmadıklarını vurgular ve misyonerlerin kendilerinin bile “müjdeleme (Protestanlığı yayma) çabalarını başarılı bulmadıklarını” gözlemler (1987, s. 37).

Ancak Nestorova, birincil hedeflerindeki bu başarısızlığa rağmen misyonerlerin yine de bazı etkileri olduğunu kabul ediyor. Ona göre (1987, s. 96) Amerikalıların Balkanlar’daki mirasını sağlamaştıran şey, özellikle “Bulgarca kitapların ve diğer literatürün hazırlanması ve yayınlanmasındaki” rolleri olmuştur. Bununla birlikte, Bulgar Vüzazhdane (Rönesans) ve bunun sonucunda Bulgar ulusal bilincinin yükselişiyle ilgili olarak, misyonerlerin faydalanıcılar olduğu, ancak kesinlikle nedensel ajanlar olmadıkları sonucuna varır ve (1987, s. 86) “Bulgar Uyanışı Amerikan misyonunun varlığını mümkün kıldı” der. Modernleşme Teorisi ve Karmaşıklık Teorisi’nden yola çıkarak biraz farklı bir perspektiften bakacak olursak, durum tam tersi gibi görünüyor: Amerikan misyonu, özellikle de edebi faaliyetleri, Bulgar Rönesansı’nın varlığını mümkün kıldı; ve Bulgar Rönesansı olmasaydı, Bulgar ulusal bilinci tam anlamıyla düşünülemezdi.

2. Balkan Ulusal Kimliğine İlişkin Teorik Değerlendirmeler

Amerikan Protestanları tarafından gerçekleştirilen belirli tarihsel eylemlerin Bulgar Rönesansı ve ardından Bulgar ulusal kimliğinin sağlamaştırılması üzerindeki etkisini değerlendirmeden önce, “ulusal kimliğin” ne olduğu ve nasıl oluşturulduğu gibi biraz tartışmalı bir konuya değinmek gerekir. Ulusal kimlikle ilgili resmi kavramların on sekizinci yüzyılın sonları ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında romantizmin yükselişinin bir parçası olarak ortaya çıktığını söylemek yanlış olmaz. Johann Gottfried von Herder (1744-1803) ve Johann Gottlieb Fichte (1762-1814) gibi düşünürler, ulus kavramının insan varlığının doğal bir parçası olduğunu ve ilkel zamanlara kadar uzandığını ileri sürmüşlerdir. Fichte’nin 1808’de açıkladığı gibi, “Aynı dili konuşanlar, herhangi bir insan sanatı başlamadan çok önce, bizzat doğa tarafından çok sayıda görünmez bağla birbirlerine bağlanırlar...” (Fichte 1922 (1908), s. 223-224). Paschalis M.

Kitromilides'in (1989, s. 150) de belirttiği gibi, bu tür düşüncelerin on dokuzuncu yüzyılın başlarından ortalarına kadar Balkanlar'da ulusçuluğun nasıl anlaşıldığı üzerinde derin bir etkisi olmuştur; bu düşünce çok daha önce Amerikalı öncü Balkan bilim adamı James Franklin Clarke tarafından dile getirilmiştir (Clarke 1988 (1960), s. 35). Tarihçi Mariia Nikolaeva Todorova (1997, s.129), bunun özellikle Balkanlar'da, "spesifik Balkan Volksgeist(lar)ını aramak için" dil ve folklor çalışmaları yoluyla etnik köklerin antikliğine saplanmaya yol açtığını açıklar. Ancak, Modernleşme Teorisi'nin ulusların yükselişine uygulanmasında öncü olan Ernest Gellner'in de belirttiği gibi (1983, s. 119), ilkel bir ulusa yapılan bu çağrı bir "yanlış bilinç" vakasıdır: "Milliyetçiliğin, Gemeinschaft (toplum) deyimini kullanan bir Gesellschaft (topluluk) olgusu olduğu tekrarlanmalıdır" (Gellner 1997, s. 74);

Mitleri gerçekliği ters yüz ediyor: halk kültürünü savunduğunu iddia ederken aslında yüksek bir kültür yaratıyor; eski bir halk toplumunu koruduğunu iddia ederken aslında anonim bir kitle toplumunun inşasına yardımcı oluyor. ...Milliyetçilik, aslında inandırıcılığını ve zorlayıcılığını sadece şu anda gerçekten var olan, ancak insanlığın ve tarihin çoğuna yabancı olan çok özel bir dizi koşula borçlu olduğu halde, kendisini tüm insanların erişebileceği ve sadece bazı sapkın körlükler nedeniyle ihlal edilen açık ve apaçık bir ilke olarak ele alma eğilimindedir. Sürekliliği vaaz eder ve savunur, ancak her şeyi insanlık tarihindeki belirleyici ve unutulmaz derecede derin bir kırılmaya borçludur. (Gellner 1983, s. 119-20).

Elbette Gellner'e çeşitli gerekçelerle, özellikle de Gellner'in açıkladığı gibi (1996, s. 366) "ulusların her zaman var olduğuna ya da bazılarının var olduğuna ve geçmişin çok önemli olduğuna" inanmaya devam eden eski öğrencisi A. D. Smith tarafından itiraz edilmiştir. Bunun üzerine Gellner şimdi dillere pelesenk olan sorusunu yöneltti: "Ulusların göbekleri var mıdır?" C. A. Bayly (2004, s. 219) tarafından açıklandığı üzere, Gellner'in makalesinin amacı, ulusların "daha önceki bir vatansever dayanışmadan doğmuş olmaları gerekmediği" ve bazı ulusların "sahte göbekli klonlar; bazılarının ise hiç göbekleri olmayan tasarımı bebekler" olabileceğidir. Çıkmazı aşmak isteyen Bayly, bir uzlaşma önerisinde bulunmuştur: Ulusların göbeğe ihtiyaç duymadıkları doğrudur, ancak bu, kategorik olarak göbekten yoksun oldukları anlamına gelmez. "Tarihçiler için," diye ısrar ediyor Bayly (a.g.e.), "bu tür göbeklerin varlığı ya da yokluğu önemlidir çünkü ulusal liderlerin ve sıradan insanların siyasi duyarlılıklarının oluşmasına yardımcı olmuşlardır."

Ulus olma tartışmasının bu özetinden de anlaşılacağı üzere, ulusal kimlik ve kökenleri meselesi, özellikle de Balkan bağlamında, karmaşık bir meseledir. Sorunun bir kısmı, akademisyenlerin ulusal kimliğin resmileşmesini yukarıdan aşağıya mı yoksa aşağıdan yukarıya bir olgu olarak mı değerlendirdiklerinden kaynaklanmaktadır. Smith gibi primordialistler (İlkçilik (Primordialism) bir milliyetçilik kuram olmaktan ziyade milletlerin doğası ile ilgili bir bakış açısıdır.) ulusu, daha sonra kendileri için bu ulusa uygun olarak yapılandırılmış bir devlet oluşturan insanlarda önceden var olan bir şey olarak görürler. Gellner ise bunu daha çok bir entelijansiya ya da onun deyimıyla "ruhban sınıfı" tarafından yönlendirilen yukarıdan aşağıya bir süreç olarak görmektedir (Gellner 1999, s. 14). Daha yakın tarihli çalışmalar, milliyetçiliğin kökenlerini çok daha karmaşık terimlerle ortaya koyarak bu ikilikten kaçınmaya çalışmıştır. Eric Kaufmann (2017, s. 6-7) yakın tarihli bir makalesinde "Karmaşıklık Teorisi'nin-karmaşık sosyal olguların görünüşte koordine edilmemiş bireysel eylemlerden ortaya çıkabileceği düşüncesi - ulusal kimlik, milliyetçilik ve etnik çatışma anlayışımızı geliştirebileceğini" öne sürmektedir. Açıklamaya devam ediyor:

Bilinen modernist-etnosembolist (ya da konstrüktivist-perennialist) teorik eksen, dikey ('yukarıdan aşağıya') ve yatay ('aşağıdan yukarıya') bir boyutla kesişmektedir. Bu yeni bir kavrayış olmamakla birlikte, 'yatay' milliyetçilik süreçlerinin özellikleri ve ağ dinamikleri iyi anlaşılmamıştır. Karmaşıklık teorisi, ulusal yapıların ve milliyetçiliğin yayılmasını açıklamada bu tür dinamiklerin önemine ışık tutmaktadır. Milliyetçilik çalışmalarındaki bir dizi şaşırtıcı olguyu aydınlatıyor ve birbiriyle ilişkilendiriyor; özellikle de ulusal kimliğin içeriğinin ve yorumlanmasının insanlar, gruplar ve yerler arasında farklılık göstermesi; zaman içinde milliyetçi coşkuda ani, görünüşte açıklanamaz artışlar; ve neden bazı ulusal yapılar ve hareketler başarılı olurken diğerlerinin kritik bir kitleye ulaşmada başarısız olduğu. Ampirik araştırmacıların alanı ilerletmesi için yeni sorular ve açıklayıcı çerçeveler üretir. (A.g.e.)

Karmaşıklık Teorisi'nin sosyal bilim uygulamalarında yer alan karmaşık mekaniklere çok fazla girmeden, buradaki kilit nokta, bir dizi ayrı, görünüşte ilgisiz eğilimin bir devrilme noktasına ulaştığı ve toplumdaki bu izole sosyo-ekonomik ve kültürel fenomenler arasındaki tutarlılığın yeni bir kimlik yapısı oluşturmak için bir araya geldiği zamana kadar ulusal göbeklerin önemsiz olduğu ve kalacağıdır. Kaufmann, farklı kültürel ve tarihsel durumlarda bu sürece ilişkin pek çok açıklayıcı örnek vermektedir, ancak Balkanlar'a ilişkin bir tartışma için en uygun olanı, "sadece 'bilinçsizce' farklı kiliselere giderek ve yakın tanıdık ve arkadaşlık ağlarında güvendikleri kişileri işe alarak etnisitenin yeniden üretilmesine yardımcı olan" Cluj'daki Macarlar ve Romenlerin durumudur. "Bu davranışın nedenleri etnik değildir, ancak etkisi etnik bilinci destekleyen yapıları yeniden üretir" (A.g.e., s. 13). Michael Billing'in (2014) "Banal Milliyetçilik" olarak adlandırdığı bu tür "bilinçsiz" ya da uykuda olan etnisite, ancak bu sınırlara bir şekilde meydan okunduğunda bilinçli bir seviyeye gelecektir. Sırp ve Boşnaklar, sınırları zorlayan ve etnisiteyi korkunç sonuçlarla bilince çıkararak Yugoslavya'nın dağılmasına kadar bilinçsiz etnisiteleri içinde gayet iyi anlayabiliyorlardı (McCrone ve Bechhofer 2015, s. 115-116). Kaufmann (2017, s. 17) benzer şekilde Kuzey İrlanda'daki "sorunlara" ve Ruanda'daki iç savaşa işaret etmektedir. Bununla birlikte, ister Gellner'in modernleştirici argümanı ister Kaufmann'ın Karmaşıklık Teorisi aracılığıyla olsun, dil ve ulusal kimlik arasındaki bağa dair miras alınan romantik anlayışların reddedilmesi, bu tür bağlantıları tamamen geçersiz kılmaz. Bayly'nin Gellner'in "göbek" benzetmesine ilişkin yorumuna geri dönecek olursak, ulusların göbeklere ihtiyaç duymadığı gerçekten de doğrudur, ancak Bayly'nin de işaret ettiği gibi, bu onların var olmadığı anlamına gelmez: "Göbeklerin istenmeyen, beklenmedik ve bazen de derin sonuçları vardır" (Bayly 2004, s. 219). Burada dil, romantik vatanseverlerin varsaydığından çok farklı bir şekilde ön plana çıkmaktadır; burada ulus inşasının sentetik doğası, dilin merkezi bir rol oynadığı hayal gücü eylemlerini gerektirmektedir. Dil ve ulusal bilinç arasındaki bağlantının özü, Benedict Anderson'ın 1983 tarihli paradigma belirleyici kitabının başlığında ustalıkla yakalanmıştır: Hayali Cemaatler. Anderson'a (2006, s. 6) göre, bir ulus, kendilerini bir topluluk olarak yaşadığını hayal eden bir insan ağından oluşur. Bunun nedeni, kendisinin de belirttiği gibi, "en küçük ulusun üyelerinin bile, diğer üyelerinin çoğunu asla tanımayacak, onlarla tanışmayacak ya da adlarını bile duymayacak olmaları, ancak her birinin zihninde cemaatlerinin imgesinin yaşamasıdır". Bu tür yabancıların kendilerini birbirleriyle bağlantılı olarak hayal edebilmeleri için, onları birbirlerine bağlayan ve diğerlerinden ayıran ortaklıkların dile getirilebileceği bir unsur olmalıdır. Anderson, dilin ve basın rolünün bu olduğunu vurguluyor. Bu anlamda Anderson, Herder'i ve diğer romantik teorisyenleri ters köşeye yatırır: Dili önceden var olan bir ulusun işareti olarak görmek yerine, dili ulusun yaratılması için bir araç olarak görür:

Bu basın dilleri, ulusal bilinçlerin temellerini üç farklı şekilde atmıştır. Her şeyden önce, Latince'nin altında ve konuşulan yerel dillerin üstünde birleşik değişim ve iletişim alanları

yarattılar. Birbirlerini konuşurken anlamakta zorlanan, hatta imkânsız olan çok çeşitli Fransızca, İngilizce veya İspanyolca konuşanlar, basın ve kağıt aracılığıyla birbirlerini anlayabilir hale geldiler. Bu süreçte, yavaş yavaş kendi dil alanlarındaki yüzbinlerce, hatta milyonlarca insanın ve aynı zamanda sadece bu yüzbinlerce ya da milyonlarca insana ait olduğunun farkına vardılar. Basın aracılığıyla bağlandıkları bu okuyucu dostları, seküler, tikel, görünür görünmezlikleri içinde, ulusal olarak hayal edilen cemaatin embriyosunu oluşturdular. (Anderson 1983, s. 44; vurgular orijinalindedir).

Bulgaristan'daki Amerikan Protestan misyonerlerine dönecek olursak, Nestorova'nın iddia ettiği gibi, Protestanlığa kitlesel geçiş hedeflerinin gerçekleşmediği doğrudur, ancak eylemlerinden önemli istenmeyen sonuçlar ortaya çıkmıştır ve bu sonuçların analizi büyük ölçüde radarın altında kalmıştır. İstenmeyen sonuçların başında modern Bulgar ulusal bilincinin oluşması geliyordu¹. Bu makale, Amerikan Protestan misyonerlik faaliyetlerini ve bunların modern Bulgaristan'ın bir ulus olarak ortaya çıkmasına yol açacak bir dönüm noktasına nasıl katkıda bulunduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır.

3. Osmanlı İmparatorluğu'nda Protestan Baskı Kültürü

Yukarıda belirtildiği gibi, Nestorova (1987, s. 96) misyonerlerin Bulgar toplumuna en büyük katkısının "Bulgarca kitap ve diğer literatürün hazırlanması ve yayınlanması" olduğunu belirtmektedir. Amerikalı misyonerlerin yayıncılık faaliyetlerini anlamak için, hem Amerikalı hem de İngiliz on dokuzuncu yüzyıl Protestanlarının basım yayın faaliyetlerine atfettikleri inanılmaz gücü açıklamak gerekir. Baskı ve müjdeleme (Protestan inancını yayma) arasındaki ilişki elbette Protestanlığın başlangıcına kadar uzanmaktadır. Tarihçi/antropolog Benedict Anderson'ın da belirttiği gibi (2006, s. 39; vurgular orijinalindedir):

Matbaa çağından önce Roma, Batı Avrupa'da sapkınlığa karşı her savaşı kolaylıkla kazanıyordu çünkü her zaman rakiplerinden daha iyi iç iletişim hatlarına sahipti. Ancak 1517'de Martin Luther tezlerini Wittenberg'deki kilisenin kapısına çivilediğinde, tezler Almanca tercümeleriyle basıldı ve "15 gün içinde ülkenin her yerinde görüldü". 1520-1540 yılları arasındaki yirmi yılda, 1500-1520 yılları arasındaki dönemin üç katı kadar Almanca kitap yayımlanmıştır ki bu, Luther'in kesinlikle merkezinde yer aldığı şaşırtıcı bir dönüşümdür. Eserleri, 1518 ile 1525 yılları arasında satılan tüm Almanca kitapların en az üçte birini temsil ediyordu. 1522 ve 1546 yılları arasında, İncil çevirilerinin toplam 430 baskısı (tamamen veya kısmen) çıktı.

Bu durum, farklı Protestan mezheplerinin sadece Roma Katolik kurumunu değil, aynı zamanda birbirleri tarafından ileri sürülen "sapkınlıkları" da alt etmeye çalıştığı büyük bir propaganda savaşına yol açtı. Farklı Protestan gruplar arasında belirli doktrin konularında görüş ayrılıkları olmasına rağmen, üzerinde görüş ayrılığı olmayan bir nokta, dindarlığın temeli olarak Kutsal Kitap okumanın önceliğiydi. Bu, Protestanlıkta zaman içinde artan temel bir ilke olarak kalmıştır. Hans W. Frei'in (1974) izinden giden bazı akademisyenler, on sekizinci yüzyılda Kutsal Kitap'ın mistik niteliklerine olan inancın bir süre sonra ortadan kalktığını ileri sürmüş olsalar da, insan kurtuluşunun kendi kendini yorumlayan ve kelimenin tam anlamıyla doğru bir anlatısı olarak Kutsal Kitap'a olan güçlü güvenin, en azından bazı Protestan çevrelerde, on dokuzuncu yüzyıla

¹ Bu durum, Hıristiyan azınlıklara ulusal bilincin aşılmasının Amerikalılar için birincil bilinçli hedef olduğunu savunan Türkiye'deki bazı akademisyenler arasındaki tarih yazımı eğilimiyle tezat oluşturmaktadır. Örneğin, bkz (Öke, 1988, p. 156).

kadar güçlü kaldığı açıktır². Dickson D. Bruce (2013, s. 91) tarafından belirtildiği üzere, on dokuzuncu yüzyıl Amerika'sında:

Antebellum (Harpten evvel (özellikle Amerikan iç harbinden evvel)) döneminde İncil'in otoriter statüsünün çeşitli boyutları vardı. Kutsal Kitabı, Kutsal bir Nesne olarak ele alma yönünde ilerleyen İncilcilik, İncil'in bu bağlamda kabul edilmesinin bir boyutuydu, ancak bu sadece bir boyuttu. Kutsal Kitap'ı kutsal kılan şey, Kutsal Kitap'ın Tanrı'nın sözü ve hem Tanrı'nın dünyadaki işlerinin hem de insanlığa nihai ve son vahyinin güvenilir bir kaydı olduğuna dair genel bir anlayıştı.

Dolayısıyla Amerikalı Protestanlar on dokuzuncu yüzyılda dinlerini dünyaya yaymaya çalışırken "okuryazarlığa ve İncil'e aşinalığa büyük önem vermişlerdir" (Reeves-Ellington 2013, s. 56).

Osmanlı topraklarında Amerikalı misyonerler tarafından yürütülen matbaacılık faaliyetleri, 1822 yılında Amerikan Yabancı Misyonlar Komiserleri Kurulu'nun (ABCFM) misyoner Daniel Temple'ı bir matbaa ile göndermesiyle başladı. Basın merkezi ilk olarak, zaten İngiliz misyonerlerinin etkisi altında olan ve bu nedenle diğer potansiyel yerlerden daha güvenli olduğu düşünülen Malta'da kuruldu ve öncelikle Board (ABCFM)'un Yunanistan ve Akdeniz'deki diğer bölgelerdeki misyonerlik faaliyetlerine odaklandı (R. Anderson 1872, I, s. 73-74). Sonraki on yıl boyunca işletme büyüdü, üç baskı makinesi çalıştırdı ve birçok Akdeniz dilinde binlerce Kutsal Kitap ve dini broşür bastı (baskı makinesine İngilizce, İtalyanca, Modern Yunanca, Ermenice-Türkçe ve Arapça baskı için dizgi tedarik edildi, Anderson 1872, I, s. 75).

Ancak 1833'te Board, faaliyetlerini Osmanlı topraklarında daha derinlemesine genişletmeye karar verdi ve basım merkezi İzmir'e taşındı. Bu hamle, bölgedeki hemen hemen tüm dini cemaatler tarafından sert bir muhalefetle karşılandı ve Osmanlı yetkilileri bu binanın kaldırılmasını emretti. Bir uzlaşmayla misyonerler üç baskı makinesinden birini, Arapça metinleri basmak için kurulmuş olanı Beyrut'taki misyon istasyonlarına taşımayı kabul ettiler ve Osmanlı Hıristiyan topluluklarında yaygın olan çeşitli dillerde materyal basmaya odaklanan diğer ikisinin kalmasına izin verildi (Clarke 1971, s.239-40). Arapça olmayan basın 1853'e kadar İzmir'de kaldı, bu tarihte faaliyetler imparatorluğun kalbi olan Konstantinopolis'e (İstanbul) kaydırıldı ve basım faaliyetleri burada 1914'e kadar kesintisiz faaliyet gösterdi (Hall 1938, s. 7). Bu merkezi konum sayesinde American Board tarafından kontrol edilen matbaalar, Metodist Episkopal Kilisesi, American Tract Society ve American Bible Society gibi diğer misyoner örgütlerinin yayıncılık girişimlerinin merkezi haline geldi ve bu örgütlerin de çeşitli İngiliz Protestan örgütleriyle bağları vardı.

American Board'un Osmanlı topraklarındaki matbaa faaliyetleriyle ilgili üç husus dikkat çekicidir ve bu faaliyetlerin imparatorluk içindeki Hıristiyan azınlık nüfus arasında milliyetçiliğin gelişimi üzerindeki etkisini doğrudan ortaya koymaktadır. Bunlardan ilki, misyon basınının ürettiği çıktılarının hacmidir. ABCFM Dış İlişkiler Sekreteri Rufus Anderson'ın iki ciltlik *History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, to the Oriental Churches* adlı eserinde belirttiğine göre, misyon matbaası Malta'da bulunduğu dönemde 21 milyon sayfadan oluşan 350 bin cilt basmıştır (1872, I, s. 75). Sonraki iki lokasyonda üretim artmaya devam etti. American Board'un Osmanlı basınında 1821-1871 yılları arasında çıkan tüm yayınların bir özeti Board arşivcisi John A. Vinton tarafından derlenmiş ve *Anderson'un*

² Frei'in yorumuna ilişkin yorumlar için bkz. örneğin Stein 1988; Placher 1989; Woolverton 1997; ve Knight 2015.

Tarihi'nin ikinci cildine eklenmiştir. Vinton'ın anlatısında verilen ve basılan kitapların, broşürlerin, el ilanlarının ve diğer basılı ürünlerin sayfa sayılarını içermeyen rakamları tabloştırdığımızda, toplam 252.013.709 sayfa basılı ürün üretildiği ortaya çıkmaktadır (Vinton 1872)³.

Board'un basım operasyonunun on dokuzuncu yüzyıl boyunca Osmanlı topraklarındaki etkisine katkıda bulunan ikinci faktör, bastıkları materyalleri fiilen dağıtmak için etkileyici bir ağa sahip olmasıydı. Kitapların dağıtımında önemli bir unsur da misyon istasyonlarının kendisiydi. On dokuzuncu yüzyıl boyunca Amerikan Board Osmanlı topraklarının her bölgesinde misyon istasyonları kurdu; yüzyılın sonunda "on yedi ana istasyon ve 174 Amerikalı misyonerin görev yaptığı 256 alt istasyon" vardı (Todorova 1997, s.105). Tüm misyon istasyonları arasında düzenli iletişim sağlanarak basılı materyallerin bir yerden diğerine serbestçe geçişi sağlanmıştır. Misyon istasyonlarındaki materyaller daha sonra misyoner ziyaretleri aracılığıyla yerel halklara dağıtıldı⁴. Tarihçi James Franklin Clarke'ın (1971, s.280) aktardığına göre, 1842'den itibaren American Board misyoneri H. A. Homes, kitap dağıtımından sorumlu hale getirilmiş ve ABD'nin dini yayıncılık devi American Tract Society örneğini izleyerek, "genellikle Ermeni olan misyon kolportörlerinin ... eski havariler ya da sonraki zamanların Fransiskanları gibi yanlarına her dilde kitap olarak çiftler halinde Avrupa Türkiye'sinin dört bir yanını dolaştığı" bir kolportör (taşıyıcı) sistemi kurmuştur⁵.

Bu gezici basılı yayın dağıtıcılarına, Kurul (ABCFM)'un çeşitli yayınlarını satmak üzere geçici dükkanlar kurabilecekleri pazar panayırı ve diğer halk toplantılarını ziyaret etmeleri için Kurul tarafından nispeten küçük meblağlar ödeniyordu. Kurul (ABCFM), ayrıca yayınları için düzenli abonelikler talep etmiş ve bu yayınlar ya misyon istasyonları aracılığıyla, ya gezici kolportörler tarafından ya da Kurul'un İngiliz ve Yabancı İncil Topluluğu ve Amerikan İncil Topluluğu gibi diğer Hristiyan yayın gruplarıyla ortaklaşa işlettiği birkaç daimi kitapçı aracılığıyla dağıtılmıştır (Reeves-Ellington 2013, s.83-4). Tarihçi Joseph L. Grabbill'e göre (1971, s. 21), 1914 yılına gelindiğinde Board'un Osmanlı basın ağı 4 milyonu İncil olmak üzere tahminen 8 milyon kitap dağıtmıştır ve bu sayıya dergiler, broşürler ve diğer efemeraler dâhil değildir.

Üçüncü faktör, Kurul'un yayınlarının satışına yönelik fiyatlandırma stratejisiydi. Yine Amerika Birleşik Devletleri'ndeki dini basın kuruluşlarının izinden giden ABCFM, materyallerin basımını ve dağıtımını daha geniş evanjelik misyonlarının bir parçası olarak görmüş ve bu nedenle kitap satışlarından kar elde etmeye çalışmamıştır. Barbara Reeves Ellington'ın (2013, s. 83) açıkladığı gibi, "Ucuz İnciller, kitaplar, broşürler ve süreli yayınlar sağlamak Amerikan İncil Derneği,

³ Bu rakam sadece bu girişimin ne kadar büyük olduğunu ifade etmek için verilmiştir ve gerçek toplamın çok altındadır. Bu rakamın basılan gerçek sayfa sayısının ne kadar altında olduğu, Yeni ve Eski Ahit nüshalarının farklı Osmanlı azınlık dillerinin her birinde basıldığından bahsedildiği, ancak cilt başına düşen sayfa sayısının değil, yalnızca toplam cilt sayısının rapor edildiği gerçeğinden anlaşılabilir. Örneğin Vinton, Modern Ermenicenin Doğu Lehçesinde Yeni Ahit'in 8.000 adet basıldığını belirtmekte, ancak her bir cildin kaç sayfadan oluştuğunu bildirmemektedir. Eğer bu ciltler Board'un bastığı Yeni Ahit'in diğer versiyonlarıyla aynı uzunlukta olsaydı ki bunların ortalaması yaklaşık 750 sayfaydı, o zaman sadece bu madde bile tahmini 6 milyon sayfa artırır. Benzer şekilde Vinton, "marjinal referanslar ve paralel pasajlar" içeren bir Yeni Ahit'in de modern Ermenice olarak 948 sayfa basıldığını belirtmekte, ancak basılan nüsha sayısını bildirmemektedir.

⁴ ABCFM tarafından yayınlanan çeşitli rapor ve yayınlarda misyon istasyonları arasındaki değişim ve ziyaretlere o kadar sık atıfta bulunmaktadır ki, bunların hepsini belgelemek imkansızdır. Board'un aylık dergisi *The Missionary Herald*'in hızlı bir incelemesi, bu tür temas ve alışverişlerin düzenli olduğunu doğrulayacaktır.

⁵ American Tract Society tarafından Amerika Birleşik Devletleri'ndeki kolportör sisteminin stratejik işleyişi American Tract Society, 1836'da tam olarak ortaya konmuştur.

Amerikan Tract Derneği, İngiliz ve Yabancı İncil Derneği ve dünya çapındaki İngiliz ve Amerikalı misyonerlerin hedefiydi”. Kâr etme ihtiyacıyla tüketici beğenilerini memnun etme baskısından kurtulan misyonerler, yayınladıkları şeyler ve çıktılarının hacmi açısından büyük bir serbestliğe sahipti. Örneğin Tatyana Nestorova (1987, s. 89-90), 1902 yılında American Board’un 4 milyon sayfa basılı malzemeyi atık kağıt olarak attığını bildirmektedir- görünüşe göre gözünü bile kırpmadan - hayatta kalmak için satışlara bağımlı olan bir matbaacının asla göze alamayacağı bir şey.

Bu üç faktör bir arada ele alındığında, misyoner basınının etkisiyle ilgili son derece dikkat çekici bir noktaya daha ulaşılmaktadır: basım yayım faaliyetlerinin varlığı ve başarısı her türlü rekabeti azaltma eğilimindeydi. On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda yerli yayıncılık faaliyetlerinin karşılaştığı zorluklar tarihçi Thomas A. Meininger tarafından şöyle açıklanmıştır (1987, s. 108-109):

Bir kitabın filen basılması, dirilişi için sıkıntılarla dolu bir yayıncılık sürecinin yalnızca bir aşamasıydı. Örneğin yayını için finansman bulma işini kendi üstlenmek zorunda kalırdı (ki bunu abonelikleri toplayarak yapardı); bir matbaa bulmak için yurtdışına seyahat etmek zorunda kalırdı; ve basılan kitapları okuyucularına taşımak zorunda kalırdı. Gezgin bir kitap satıcısı rolünü üstlenen yazar, artık en azından edebi bir eserin okuyucuya ulaşmasının getirdiği tatmini yaşayabilirdi. Ancak yazar, bunun yerine ve büyük bir dehşete kapılarak, birçok abonenin taahhütlerini yerine getirmeyi reddettiğini keşfederdi. Fikirlerini değiştirmiş olan okuyucular ya da çoğu zaman olduğu gibi, yayınlanan kitabın abonelik fiyatından daha pahalı olmasına itiraz ederlerdi.

Bu yüklere ek olarak, Osmanlı yetkililerinin birçok şehrinde herhangi bir matbaa kurulmasına izin vermeyeceği gerçeği de vardı (Clarke 1988a, s. 104). Elbette bu zorlukların hiçbiri American Board’un yayıncılık girişimini zerre kadar ilgilendirmiyordu. Böylesine büyük bir girişimin işleyebilmesi için, modern bir izleyicinin asla aklına gelmeyecek bir konunun ele alınması gerekiyordu: Böylesine inanılmaz miktarlarda baskı üretmek için yazım, noktalama, sözdizimi ve karakter fontları gibi temel dilbilimsel özellikler için tek tip standartlara sahip olmak gerekiyordu. Hiçbir yayıncı, hatta kâr amacı gütmeyen bir yayıncı bile, kimsenin okuyamayacağı ya da istediği etkiyi yaratamadan eskimiş olacak materyalleri büyük miktarlarda basmayı göze alamazdı. Amerikalı misyonerlerin Osmanlı İmparatorluğu’nun çok sayıdaki azınlık nüfusu arasında ulusal kimliklerin gelişimi üzerindeki en erken ve en büyük etkileri bu alanda -ortografi (Ortografi, yazı sistemleri arasındaki geçişi sağlamak üzerine yazı sistemlerini inceleyen bilim dalı)- olmuştur. Nesiller boyunca Osmanlı topraklarındaki Hıristiyan azınlıklar, hem imparatorluk bürokrasisinin resmi dili olan Türkçe’nin hem de resmi Hıristiyan dini cemaatinin (millet) dili olan dini Yunanca’nın baskısı altında eski dillerinin bozulduğunu gördüler (Genchev 1977, s. 119). Hem eski Ermenice hem de Kilise Slavcası kullanılmaz hale gelmişti ve ilgili etnik topluluklarda giderek azalan sayıda kişi tarafından anlaşılıyordu. Denis Vovchenko (2016, s. 111-112), Balkanlar’daki dilsel durumu anlatırken, on dokuzuncu yüzyıla ait bir broşürden yola çıkarak şunları söylemektedir: “Evde konuştukları şey ‘saf Yunanca olmayan ama eski ve modern Yunanca, eski Slavca, Latince ve diğerlerinin şekilsiz ve yerel olarak değişen bir karışımı olan bir lehçeydi’.”

On dokuzuncu yüzyılın başlarında önde gelen entelektüeller, gramerler, alfabetik standartlaştırma ve resmi kelime dağarcığı oluşturma yoluyla eski dilleri yeni, daha güncel ve anlaşılır biçimlerde yeniden canlandırma görevini üstlendiler. Sırbistan’da Doisitej Obradović ve Vuk Stefanović Karadžić’in çalışmaları modern bir edebi dilin oluşmasına yardımcı oldu.

Benzer şekilde Romanya'da da Samuel Clain-Micu, Enachita Vacarescu ve Gheorghe Lazăr, Slav ve Türk unsurlarını ortadan kaldırmak için dili Latinize etmeye çalışmışlardır. Hırvat Ljudevit Gaj da benzer bir standardizasyona girişmiştir (Kitromilides 1983, s. 56-57; Stioanovich 1994). Bulgarlar ve Ermenilerin yanı sıra bir dereceye kadar Attika Rumları arasında da Amerikan misyoner yayıncılık faaliyetleri bu modernleşme sürecinde önemli bir rol oynamıştır.

4. Bulgaristan'da Misyoner Yayıncılık ve Yaygınlaştırma Faaliyetleri: Devrilme Noktasına Ulaşmak

Marin V. Pundeff (1969, s. 109), belirtildiği üzere Amerikalıların ilgilendiği tek Balkan dili olan Bulgarca örneğine odaklanarak, aşılması gereken dilsel sorunları şöyle vurgulamıştır:

Ulus inşası süreçlerinde her zaman çok önemli olan ulusal dil sorunu, on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında özellikle zor bir hal almıştı. Eğitim ve edebiyat dili olan Kilise Slavcası, konuşma dili tarafından istila edilmiş olmasına rağmen etkili bir araç olmaktan ziyade bir engeldi, çünkü yapmacık kaldı, Rus damgası taşıdı ve halktan uzaklaştırıldı. Konuşma dili ise birkaç lehçeye bölünmüş, Türkçecilikle yoğun bir şekilde karışmış ve on dokuzuncu yüzyılın medeniyeti için yerel terimler geliştirmekte başarısız olmuştu. Sözcük dağarcığının tamamı bilinmiyordu, dilbilgisi ve yazım kuralları tanımsızdı. İlk Bulgar gazetesinin kurucusu Dr. Ivan Bogorov'un da belirttiği gibi, "şu anda Bulgarca yazmak hem en kolay hem de en zor şeydir".

Pundeff daha sonra, Balkanlar'a yayılmış bir Bulgar etnik topluluğu içinde iletişimi kolaylaştırmak için Bulgarcanın yarı standartlaştırılmış bir edebi versiyonunu yaratmanın önemini vurguluyor. Todorova (1995) ve Roger Gyllin (1991) tarafından yapılan daha yakın tarihli çalışmalar, bu edebi dilin ortaya çıkış hikayesini ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Todorova (1995, s. 75) tarafından özetlendiği üzere, on dokuzuncu yüzyılın ilk on yıllarında Bulgarlar arasında üç farklı düşünce ekolü ortaya çıkmıştır: "yerel dili vurgulayan Modern Bulgar okulu; Ortaçağ dil mirasında ısrar eden Slavo-Bulgar okulu; ve kilise tarafından kullanılan dili temel alan Kilise Slavonik okulu". Gyllin (1991, s. 106) on yedinci ve on sekizinci yüzyıl *damascenelerinin*, yani rahipler tarafından sıradan okuyucular tarafından kullanılmak üzere el yazması olarak yazılan ve kopyalanan öğretici metinlerin, yerel dilin resmi metinlere nasıl dahil edilebileceğini ve geniş bir okuyucu kitlesine nasıl hitap edebileceğini göstererek "Modern Okul'un zaferine giden yolu nasıl işaret ettiğini ayrıntılarıyla anlatır. Bu süreçte Amerikalı misyonerlerin rolü biraz şüphelidir: ne Todorova ne de Gyllin onlardan bahsetmektedir ve diğer ikincil kaynakların çoğu bu konuda belirsizdir. Ancak Anderson'ın gösterdiği gibi, birleştirici bir edebi dilin yaratılması, hayali cemaatlerin kurulması için gerekli ancak yeterli değildir. Birleştirilmiş ve standartlaştırılmış bir basılı yerel dilin yabancılar arasında bağlantı kurma görevini yerine getirebilmesi için, bu dildeki ürünlerin yaygın bir şekilde dağıtılması ve okuma yazma bilmeyen nüfusa bu dili okumayı öğretecek sistemlerin kurulması gerekmektedir⁶.

Burada Eric Kaufmann'ın Karmaşıklık Teorisi ile ilgili teorik tartışmasına dönebiliriz. Gyllin ve Todorova tarafından taslağı çizilen üç karşıt hareket, görünüşte koordine edilmemiş ve aslında birbiriyle çatışan, belirsizliğin çöküşünü ve birleştirici bir hareketin oluşumunu içeren bir uzlaşmanın, Kaufmann'ın aşağıdaki gibi tanımladığı bir tetikleme mekanizmasına veya "devrilme noktasına" kadar izlenmesi gereken bireysel fenomenler olarak görülebilir: Bazen

⁶ B. Anderson (2006) bu konuyu özellikle "Eski Diller, Yeni Modeller (Old Languages, New Models)" başlıklı 5. Bölümde kapsamlı bir şekilde tartışmaktadır.

uzun durağanlık dönemleri, ayrı nedenlerin sonucu olarak kolayca açıklanamayan ani değişikliklerle noktalanır. Su 99°C'de bir derecelik ısı ilavesiyle kaynadığında ya da son bir kum tanesi bir tepciğin çökmesine neden olduğunda, tahmin edilemeyen küçük bir neden dramatik bir etkiye yol açar.

Misyonerlerin bu süreçte oynadıkları rol de bu türden bir roldür. Modern Bulgar edebi dilinin nihai formülasyonu en çok ilişkilendirilen üç isim şüphesiz Neofit Rilski (1793-1881), Konstantin Fotinov (1785-1858) ve Petko Slaveikov'dur (1827-1895) (Clarke 1971, s. 28). Bu üç kişiden, aslen bir papaz olan Rilski, Kilise Slavcası ile Modern Bulgar ekolleri arasında gidip gelmiş ve kutsal metinleri büyük Bulgaristan'ın güneybatı bölgesinde (Güney Rumeli, Makedonya) konuşulan yerel Bulgarca lehçesine daha yakın bir forma çevirmiştir (Taşkov 2009, s. 282). Fotinov ve Slaveikov ise Modern Bulgar ekolünün savunucularıydı ve özellikle Tırnova'nın yerlisi olan Slaveikov, popüler bir edebi dilin temeli olarak kuzeydoğu yerel dilini vurguluyordu (Genchev 1977, s. 104; Clarke 1971, s. 253-254). Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta, Rilski'nin Amerikalı misyonerlerle, çoğunlukla İncil'i Yunanca'dan Bulgarca'ya çevirmek için ortak bir Rus/İngiliz girişimiyle bağlantısı aracılığıyla geçici bir tanışıklığı olsa da, onlarla tam olarak ilişkili olmadığı ve 1840 çevirisinde çok az rol oynadıklarıdır (Clarke 1971; Clark 1988d). Fontinov ve Slaveikov, misyonerlerin Bulgaristan'a yönelik çeviri ve yayın faaliyetlerinin ayrılmaz bir parçasıydı ve Bulgarca metinlerin kitlesel dolaşımını mümkün kılacak imla standardizasyonu üzerinde önemli bir etkiye sahipti⁷. Bu süreçte misyonerler Fontinov ve özellikle Slaveikov'un modernleşme anlayışları üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuş ve edebi üretimlerini önemli ölçüde renklendirmişlerdir (Reeves-Ellington 2011).

Misyonerlerin Osmanlı topraklarında edebiyatın yaygınlaştırılmasındaki rolü elbette yeterince ortaya konmuştur. Genel olarak Hıristiyan azınlık Osmanlı edebiyatı için geçerli olan şey, yeni istikrara kavuşan modern Bulgar yerel edebiyatı için de geçerliydi. Vinton'un (1872) misyoner basınının baskı çıktıları kataloğu, modern Bulgarcada en az 81.851.000 sayfa basıldığını gösterir ve Clarke (1968) misyoner basının sadece 1860 yılında 3.332.000 sayfa Bulgarca bastığını bildirir. Bu işbirliğinin ortaya çıkardığı en önemli ürün, 1871 yılında Yeni Ahit'in modern Bulgar dilinde tamamen yeniden çevrilmiş bir versiyonunun yayınlanması oldu. Bu olayın önemi göz ardı edilemez. Milliyetçi şair Penço Slaveikov'un (1866-1912) özetlediği gibi,

Ve başka yerlerde -örneğin Almanya'da- yaşananlar burada da yaşandı: İncil'in tercümesi dilsel kargaşaya son vermiş ve edebi dili tesis etmiştir. İncil'in ortaya çıkmasından sonra (1871), çeşitli Bulgar lehçeleri arasındaki çatışmalar sona erer - Doğu Bulgarcası tüm entelektüel ve ulusal bilinç savaşıçları için genel hale gelir.... (Clarke 1988c'de alıntılanmıştır, s. 297.8⁸)

Bu durum, birleşik bir Bulgar milliyetinin oluşumundaki dönüm noktasına 1871'de ulaşıldığını ve Amerikalı misyonerlerin bunu ilerletmede oldukça etkili olduğunu gösteriyor gibi görünüyor.

⁷ Konstantin Fotinov, 1840'larda Yeni Ahit'i tercüme etme çabalarının bir parçası olarak Amerikan Board of Commissioners for Foreign Missions için çalışmaya başladı ve bu kuruluşun Konstantinopolis'teki baş dilbilimcisi Elias Riggs ile birlikte çalıştı. Petko Slaveikov 1860'lara kadar Riggs ve Metodist Episkopal misyoner Albert Long ile birlikte Yeni Ahit'in yeni bir çevirisi üzerinde çalışmış ve çok sayıda başka yayın yapmıştır. (Reeves-Ellington 2013, s. 79-80; ayrıca bkz. Clarke 1971, s. 298-301).

⁸ Penço Slaveikov'un Petko Slaveikov'un oğlu olduğu unutulmamalıdır, ancak babasının hazırlanmasına yardımcı olduğu İncil'in önemini değerlendirmesinin nedeni bu gibi görünmemektedir. Editör Dennis Hupchick bu alıntıyla ilgili olarak tam kaynağın yerini tespit edemediğini belirtmektedir, yazarla kişisel yazışma, 2 Temmuz 2015).

Ancak etkileri bununla sınırlı kalmadı: okuma yazma bilmeyen nüfusa ünlü İncil'i ve diğer edebiyatı yeni yerel dilde okumayı öğretmede de öncü bir rol üstlendiler. Rufus Anderson'un (1872, II, s. 174-210) "Avrupa Türkiyesi Bulgarları"na odaklanan iki ciltlik Tarih'inde iki tam bölüm okulların kuruluşuna ve yayıncılık girişimlerine ayrılmıştır⁹. Todorova (1997, s. 105), on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru Türkiye'deki misyonun "yüzyılın başından itibaren 25.000 öğrencinin devam ettiği 426 okulun kurulmasını teşvik ettiğini" belirtmektedir. Elbette misyonerlerin Bulgaristan'da bir eğitim devrimi başlatma konusunda yalnız olmadıklarını belirtmek gerekir. Başta Vasil Aprilov (1749-1847) ve Neofit Rilski olmak üzere birçok erken dönem Bulgar reformcu ve proto-milliyetçi, sistematik olarak okulların kurulmasında etkili olmuştur (örneğin Clarke 1971, s. 200), ancak bunlar bile eğitim materyalleri ve ekipmanlar için büyük ölçüde misyonerlere bağımlıydı. Örneğin, Vinton'ın misyon basını yayınları envanterinde ne kadar çok okul kitabı bulunduğunu not etmek ilginçtir¹⁰. Gellner'in (1983, s. 31-3) "dış eğitim" olarak adlandırdığı, hem Vüzhane liderleri hem de Amerikalı misyonerler tarafından ortaklaşa kurulan bu evrenselleştirici eğitim süreci, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında gerçekleşen Bulgar ulusunun hayal edilmesinin başlıca mekanizmalarından birini oluşturmaktadır.

Bulgaristan'da okuryazar bir nüfus yaratma yolunda büyük adımlar atıldığı açık olsa da, 1881 yılında nüfusun sadece %3,3'ünün okuyabildiği unutulmamalıdır (Mishkova 1994, s. 86, Tablo 2.1)¹¹. Ancak bu gerçek, kitlesel baskı üretiminin ve dağıtımının, hayali bir Bulgar topluluğunun oluşumundaki önemini azaltmamalıdır. İster misyoner okullarında ister Bulgaristan'daki kasaba ve köylerde faaliyet gösteren okullarda olsun, öğretmenler ancak bu kadar çok öğrenciye ulaşabilirken, tarihçi Thomas A. Meininger, öğretmenlerin sık sık okulların dışına ve topluma ulaştıklarına dikkat çekiyor. Büyük ölçüde öğretmenler tarafından kurulan iki özel kurum, yeni standartlaştırılmış Bulgar yerel dilinin okuma yazma bilmeyen insanlara bile ulaştırılmasında en büyük etkiye sahipti: okul kütüphaneleri ve topluluk okuma odalarının etkisi büyüktü (Meininger 1987, s. 273). Örneğin Gabrovo'daki okulun kütüphanesi "Bulgarca, Yunanca, Rusça, Sırpça, Fransızca, Almanca ve İtalyanca" kitaplardan oluşan büyük bir koleksiyona sahipti ve Bolgrad'daki kütüphane "otuz beş dergi ve gazeteye de aboneydi" (Meininger 1987, s. 165-6). Gabrovo'daki kütüphanenin bizzat Vasil Aprilov tarafından kurulduğu ve 2.000 ciltlik kişisel kitap koleksiyonunu herkesin erişimine açık bir "okul-halk kütüphanesi" olarak muhafaza edilmesi koşuluyla miras bıraktığı unutulmamalıdır (Nikolova 1986, s. 699). Bu kütüphanelerde öğrenciler genellikle ziyaretçilere yüksek sesle kitap okurlar; bu şekilde hem kendi okuma deneyimlerini genişletirler hem de okuma yazma bilmeyen büyüklerine bilgi taşırlar (Meininger 1987, s. 273)¹². Bulgarca'da *chitalishta* (çitalışta) olarak adlandırılan okuma odaları, Meininger

⁹ Yeni Ahit çevirisi ile ilgili tartışmalar cilt II, sayfa 207-210'da bulunabilir.

¹⁰ Bu bağlamda, Vinton'ın envanterinde "Lancastrian" kartlarının da listelendiğini, ancak bunların özellikle modern Bulgarca olmadığını belirtmek özellikle ilginçtir.

¹¹ Mishkova'nın tabloları bunun resmi nüfus sayımı verilerinden elde edilen rakam olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, K. Popov tarafından 1905 yılında yapılan daha sofistike bir analizin önemli ölçüde daha yüksek bir orana (%11,5) işaret ettiğini, ancak bunun Batı standartlarına göre hala oldukça düşük olduğunu belirtmektedir. Mishkova, 88, Tablo 3.1. Aynı tablo, 1887'de %11,5 olan okuryazarlık oranının 1905'te %32,3'e yükseldiğini göstermektedir ve Mishkova bu artışı Bulgar devlet destekli eğitim stratejilerine bağlamaktadır.

¹² Burada, ulusal bilince sahip edebiyatın okuma yazma bilmeyen ya da yarı okuma yazma bilen kitlelere yüksek sesle okunarak yayılması sürecinin, Benedict Anderson'ın ulus inşası teorisi için çok temel bir süreç olan yerel dilin erken modern Avrupa'da yayılması sürecini yansıttığını belirtmek ilginçtir. Bu konuda bakınız Houston 2014; Thomas 1986; Auerbach 1965; Crosby 1936; ve Saenger 1982.

(1987, s. 273) tarafından kitap stoklarını muhafaza eden, ancak daha da önemlisi *Zornista* gibi önemli süreli yayınlara abonelikleri sürdüren “kulüp ve kütüphane kombinasyonu” olarak tanımlanmaktadır (Nikolova 1986, s. 696). Hem kütüphanelerde ve çitliştalarda hem de tavernalarda, kahvehanelerde ve gelişen kamusal alandaki diğer mekânlarda, okuyabilenler okuyamayanlara yüksek sesle okuyarak onları günün haberlerine ve yeni dile maruz bırakıyordu (Meininger 1987, s. 273-74). Nestorova'nın (1987, s. 95) belirttiği gibi, “Bir haneye gazete giriyorsa, bu akrabaların ve komşuların da gazeteyi okuduğu anlamına geliyordu. O günlerde uygulandığı gibi, bir okuma odası ya da okul abone olursa, gerçek okuyucuların sayısı daha da çarpıcı bir şekilde artar”. Nan Nikolova'ya göre (1986, s. 702) bu durum, hayali bir topluluğun oluşmasında doğrudan bir etkiye sahipti:

Yüksek sesle okuma, okuma kulüplerinin yaygın ve popüler bir faaliyetiydi. Bulgarların Batı Avrupa'dan ve onun yeni fikirlerinden haber alma açlığını giderirken, öğrenme sevgisini de teşvik etti. Yurttaşlarının Bulgar dili ve edebiyatını anavatanlarında yayma çabalarına ilişkin haberleri duydukça sıradan insanlar arasında bir öz farkındalık uyandırdı.

Yeni dilin halka ulaştırılmasına hizmet eden kamusal mekânların çoğu kadınlara kapalıydı ve bu nedenle kadınlar yeni yazılı kültürle açık temastan büyük ölçüde dışlanmışlardı¹³. Ancak Reeves-Ellington'ın (2013, s. 75) belirttiği gibi, misyonerler bu sorunu, diğer kadınları evlerinde ziyaret edebilecek ve onlara hem misyoner basınının dini literatüründen hem de *Zornista* ve diğer süreli yayınlardan okuyabilecek genç ve bekar kadınlardan oluşan bir “İncil kadınları” birliği kurarak ele aldılar.

Toplulukları hayal etmenin bir diğer kilit unsuru da, romantik teorisyenlerin varsaydığı ilkel zamansızlığa temelden karşıt olan “modern” bir zaman anlayışını benimsemektir. Bu, yalnızca kişinin genellikle fiziksel olarak kopuk olduğu, “üyelerinin çoğunu asla tanımayacağı, onlarla tanışmayacağı ve hatta adlarını bile duymayacağı” (Anderson 2006, s. 6) bir topluluğun üyesi olduğunu hayal edebilmek değil, aynı zamanda onları zaman içinde eşzamanlı olarak hayal edebilmektir; yani, eşzamanlı olarak hayal edilmelidirler. Anderson (1998, s. 29) daha sonra bu konuyu kuramsallaştırırken “bağlantısız serilik” adını verdiği ve “kökenlerinin basılı pazarda, özellikle de gazetelerde olduğunu” iddia ettiği bir kavramı dile getirmiştir. Bu “modern” bir anlayıştır çünkü “her yerde gazeteler, ne kadar kısmen okurlarsa okusunlar, ‘insanlığın bu dünyasını’ kendi alanları olarak kabul ederler” (B. Anderson 1998, s. 33). Bu şekilde, gazeteler ve diğer süreli yayınlar okuyucuları, olayların mekânın neresinde olursa olsun aynı anda gerçekleştiği seküler bir dünyaya yerleştirir. Bu süreç, hayali bir ulusun yabancılarını birbirine bağlar ve aynı zamanda onları diğer ulusların yabancılarından ayırır. Periyodik içeriğin çitliştalarda ve diğer kamusal alanlarda yüksek sesle iletilmesinin, dinleyicinin taşraya yayılmış diğerlerinin de aynı haberleri aynı anda aynı dilde okunduğunu duyduğunu açıkça hayal etmesini sağlayarak bu eşzamanlılığı daha da artırdığını belirtmek gerekir.

Burada da misyoner basını, on dokuzuncu yüzyıl Bulgaristan'ındaki en başarılı süreli yayın üreticisi ve dağıtıcısı olarak bu tür bir seri yayıncılığın kurulmasında kilit bir rol oynamıştır. Daha önce de belirtildiği gibi, yerli gazeteci adayları gazete yayınlamanın önündeki engelleri kolaylıkla aşmamıştır. Örneğin, Clarke (1988b, s. 324), Bulgaristan'ın ilk modern gazetesi olarak anılan Ivan Bogorov'un Bülgarski Orel'inin (Bulgar Kartalı) unutulmaya terk edilmeden önce sekiz ay içinde sadece üç kez çıktığını ve 1857'de İstanbul'da kurulan bir başka ulusal yayın organı

¹³ Burada, 1881 yılında kadınlar için okuryazarlık oranının sadece yüzde 1,5 olduğunu, 1887 yılında ise bu oranın yüzde 4,1'e yükseldiğini belirtmek gerekir. Mishkova 1994, s. 86, Tablo 2.1.

girişimi olan Bülgarski Knizhitsi'nin (Bulgar Gazetesi) 1862'de "ücretli abonelik eksikliği nedeniyle" kapandığını belirtmektedir (Clarke 1988a, s.104).

Sonuç olarak Reeves-Ellington (2013, s. 84-85), misyon tarafından Bulgarca yayınlanan seküler genel ilgi dergisi Zornista'nın (Sabah Yıldızı) rakip süreli yayınları pazarın dışına ittiğini gözlemlemiş ve Zornista'ya boyut ve içerik olarak benzeyen, ancak hayatta kalmak için satışlara güvenmek zorunda olan kar amacı gütmeyen dergilerin, başa baş hale gelmek için Zornista'nın sekiz ila on altı katı fiyatına satılması gerektiğini belirtmiştir. Meininger gibi o da Zornista'nın misyonerlerin iletişim ağları aracılığıyla dağıtım konusunda olağanüstü bir avantaja sahip olduğuna işaret ediyor.

Sonuç

Artık oldukça açık olması gerektiği gibi, Benedict Anderson, Ernest Gellner ve milliyet oluşumunun doğasını ve sürecini yeniden düşünmenin diğer daha ileri savunucuları, kendisi de on dokuzuncu yüzyıl milliyetçilerinin romantik hayallerinin bir ürünü olan bastırılmış ilkel milliyetin Herderian vizyonundan uzaklaşmamızı ve bunun yerine önceki iki yüzyıl boyunca milletlerin hayal edildiği mekanizma olarak modernleşmenin kendisine bakmamızı talep ediyorlar. Ancak yukarıda da belirtildiği üzere, Anderson'ın iddiasına göre birleşik bir yerel dilin oluşturulması gerekli bir açıklamaydı ancak yeterli bir açıklama olması gerekmiyordu. Amerikalı misyonerler, Bulgar yerel dili için imla standardizasyonu projesine sponsor olarak, yerel edebiyatın kitlesel basımı ve dağıtımı, tek tip okulların kurulmasında sponsorluk ve işbirliği yaparak ve düzenli periyodik yayınlar aracılığıyla seküler bir dünyevi eşzamanlılık duygusu sunarak kendilerini eleştirel bir şekilde ortaya koydular. Bu makale, Gellner'in ötesine geçerek ve ulusal bilinç oluşumunun aşağıdan yukarıya ve yukarıdan aşağıya teorileri arasında arabuluculuk yaparak, bu sürecin bundan daha karmaşık olduğunu savunmaktadır. Farklı ve genellikle birbiriyle çatışan kimlik hareketleri, hayali bir ulusun ortaya çıkacağı bir "devrilme noktasına" veya kritik bir kütleye ulaşmadan önce bir süre varlığını sürdürebilir. Yukarıda belirtildiği gibi, bu dönüm noktasına 1871 yılında Yeni Ahit'in modern Bulgarcaya çevirisinin evrensel olarak kabul edilmesiyle ulaşıldı. Bu noktadan sonra, Bulgar ulusal kültürünü icat etme ve yerine oturtma süreci yukarıdan aşağıya doğru ilerleyebilir¹⁴. Bu durum, okumadan çok daha fazlasını öğreten halk eğitimi girişimleri yoluyla hükümet müdahalesinin bir sonucu olarak okuryazarlık seviyelerindeki radikal artışla gösterilmektedir (Mishkova 1994, s. 80).

Bu analizin önemi, Bulgaristan'daki bu süreci açıklamanın çok ötesine geçerek, ulusal bilincin gelişimine ilişkin gelecekteki araştırmaların, bu oluşumun altında yatan ve bu süreçte aksi takdirde fark edilmeyen rolleri ortaya çıkarabilecek genellikle küçük, şekilsiz ve bazen çatışan güçleri ele alması gerektiğini göstermektedir. Nestorova'nın (1987, s. 86) Amerikalı misyonerlerin Bulgar Vüzazhdane'sine hiçbir katkıda bulunmadığı iddiası, bu tür gözden kaçırmaları gösteren mükemmel bir örnek teşkil etmektedir. Aksine, Amerikalı misyonerler, Bulgar ulusal bilincinin ve hayali bir Bulgar ulusunun karmaşık resmileşme sürecini ilerleten kritik aktörler olarak görülmelidir.

¹⁴ Ulusal kültürlerin yaratılmasına ilişkin bu daha geniş süreç hakkında bakınız Hobsbawm & Ranger, 1983.

Kaynaklar

- American Tract Society, 1836. *The American Colporteur System*. New York: American Tract Society.
- Anderson, B.R.O., 1998. *The Spectre of Comparisons: Nationalism, Southeast Asia, and the World*. London; New York: Verso.
- Anderson, B.R.O., 2006. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. New Edition, London: Verso.
- Anderson, R., 1872. *History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, to the Oriental Churches*. Boston: Congregational Pub. Society.
- Auerbach, Erich. 1965. *Literary Language & Its Public in Late Latin Antiquity and in the Middle Ages*. Translated by Ralph Manheim. New York: Bollingen Foundation: Distributed by Pantheon Books.
- Bayly, C.A., 2004. *The Birth of the Modern World, 1780-1914: Global Connections and Comparisons*. Malden, MA: Blackwell Pub.
- Billig, Michael. 2014. *Banal Nationalism*. London: Sage.
- Clarke, J.F., 1968. "Protestantism and the Bulgarian Church Question in 1861," in: McKay, D.C. (Ed.), *Essays in the History of Modern Europe*. New York: Harper & Brothers, pp. 79–97.
- Clarke, J.F., 1971. *Bible Societies, American Missionaries, and the National Revival of Bulgaria*. Arno Press, New York.
- Clarke, J.F., 1988 (1960). "Education and National Consciousness in the Balkans," in: Hupchick, D.P. (Ed.), *The Pen and the Sword: Studies in Bulgarian History*. New York: Columbia University Press, pp. 24–57.
- Clarke, J.F., 1988a. "Father Paisii and Bulgarian History," in: Hupchick, D.P. (Ed.), *The Pen and the Sword: Studies in Bulgarian History*. New York: Columbia University Press, pp. 87–111.
- Clarke, J.F., 1988b. "Konstantin Fotinov, Liuboslovie and the Smyrna Bulgarian Press," in: Hupchick, D.P. (Ed.), *The Pen and the Sword: Studies in Bulgarian History*. New York: Columbia University Press, pp. 321–327.
- Clarke, J.F., 1988c. "The 1871 Bulgarian Bible and the Macedonian Question," in: Hupchick, D.P. (Ed.), *The Pen and the Sword: Studies in Bulgarian History*. New York: Columbia University Press, pp. 290–302.
- Clarke, J.F., 1988d. "The Russian Bible Society and the Bulgarians," in: Hupchick, D.P. (Ed.), *The Pen and the Sword: Studies in Bulgarian History*. New York: Columbia University Press, pp. 233–270.
- Crosby, Ruth. 1936. "Oral Delivery in the Middle Ages." *Speculum* xi (January): 88-110.
- Deringil, Selim. 2015. *Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire*. London: Cambridge University Press
- Fichte, J. G., 1922. *Addresses to the German Nation*. (R. F. Jones & G. H. Turnbull, Trans.). Chicago: The Open Court Publishing Co.
- Frei, H.W., 1974. *The Eclipse of Biblical Narrative; a Study in Eighteenth and Nineteenth Century Hermeneutics*. New Haven: Yale University Press.
- Gellner, E., 1983. *Nations and Nationalism*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Gellner, E., 1996. "Ernest Gellner's reply: 'Do nations have navels?'" *Nations and Nationalism* 2 (3): pp. 366–370.
- Gellner, E., 1999. "Nationalism and the Two Forms of Cohesion in Complex Societies." In *Culture, Identity, and Politics*, by Ernest Gellner, 6–28. Cambridge: Cambridge Univ. Pr.
- Grabill, J.L., 1971. *Protestant Diplomacy and the Near East: Missionary Influence on American Policy, 1810-1927*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Gyllin, R., 1991. *The Genesis of the Modern Bulgarian Literary Language*. Stockholm [Sweden]: Uppsala University.
- Hall, W.W., 1938. *Puritans in the Balkans, the American Board Mission in Bulgaria, 1878-1918; a Study in Purpose and Procedure*. Sofia [Bulgaria]: Studia Historico-Philologica Serdicensia.
- Hobsbawm, E. J., & Ranger, T. O. (Eds.). (1983). *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Houston, Rab. 2014. *Literacy in Early Modern Europe*. Hoboken: Taylor and Francis.
- Kaufmann, Eric. 2017. "Complexity and Nationalism." *Nations and Nationalism* 23 (1):6–25.
- Kitromilides, Paschalis M. 1983. "The Enlightenment East and West: A Comparative Perspective on the Ideological Origins of the Balkan Political Traditions." *Canadian Review of Studies in Nationalism* 10 (1):51– 70.

- Kitromilides, P.M., 1989. "'Imagined Communities' and the Origins of the National Question in the Balkans." *European History Quarterly* 19, pp. 149–194.
- Kitromilides, P.M., 1994a. "Religious Criticism Between Orthodoxy and Protestantism. Ideological Consequences of Social Conflict in Smyrna," in: *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy: Studies in the Culture and Political Thought of South-Eastern Europe*. Brookfield, VT: Variorum, pp. 115–124.
- Kitromilides, P.M., 1994b. "The Dialectic of Intolerance: Ideological Dimensions of Ethnic Conflict," in: *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy: Studies in the Culture and Political Thought of South-Eastern Europe*. Brookfield, VT: Variorum., pp. 5–30.
- Knight, J.A., 2015. "Wittgenstein's Web: Hans Frei and the Meaning of Biblical Narratives." *Journal of Religion* 95, pp. 337–360.
- McCrone, David, and Frank Bechhofer. 2015. *Understanding National Identity*. Cambridge, United Kingdom: Cambridge University Press.
- Meininger, T.A., 1987. *The Formation of a Nationalist Bulgarian Intelligentsia, 1835- 1878*. New York: Garland Pub.
- Mishkova, D., 1994. "Literacy and Nation-Building in Bulgaria 1878-1912." *East European Quarterly* 28, pp. 63–94.
- Nestorova, T., 1987. *American Missionaries Among the Bulgarians, 1858-1912*. New York: Columbia University Press.
- Nikolova, N., 1986. "The Role of Libraries in the Struggle for Popular Literacy in Nineteenth-Century Bulgaria: An Investigation of the Reading Clubs and Their Broad Educational Activities." *Journal of Library History* 21, pp. 693–703.
- Öke, M. K. (1988). *The Armenian Question, 1914-1923*. Oxford: K. Rustem & Brother.
- Petrovich, M.B., 1967. "The Russian Image in Renaissance Bulgaria (1760-1878)." *East European Quarterly* 1, pp. 87–105.
- Placher, W. C., 1989. "Hans Frei and the Meaning of Biblical Narrative." *Christian Century* 106, p. 556.
- Pundeff, M.V., 1969. "Bulgarian Nationalism," in: Sugar, P.F., Lederer, I.J. (Eds.), *Nationalism in Eastern Europe*. Seattle: University of Washington Press, pp. 93–165.
- Reeves-Ellington, Barbara. 2011. "Petko Slaveykov, the Protestant Press, and the Gendered Language of Moral Reform in Bulgarian Nationalism." In M.A Doğan, H.J. Sharkey (Eds) *American Missionaries and the Middle East: Foundational Encounters*. Salt Lake City: University of Utah Press, pp. 211– 36.
- Reeves-Ellington, B., 2013. *Domestic Frontiers: Gender, Reform, and American Interventions in the Ottoman Balkans and the Near East*. Amherst: University of Massachusetts Press.
- Saenger, Paul. 1982. "Silent Reading: Its Impact on Late Medieval Script and Society." *Viator* 13 (January): 367–414.
- Stein, S.J., 1988. "The Spirit and the Word: Jonathan Edwards and Scriptural Exegesis," in: Hatch, N.O., Stout, H.S. (Eds.), *Jonathan Edwards and the American Experience*. New York: Oxford University Press, pp. 118–130.
- Stoianovich, Traian. 1994. *Balkan Worlds: The First and Last Europe*. Armonk, NY: M.E. Sharpe.
- Sugar, P.F., 1969. "External and Domestic Roots of Eastern European Nationalism," in: Sugar, P.F., Lederer, I.J. (Eds.), *Nationalism in Eastern Europe*. Seattle: University of Washington Press, pp. 3–54.
- Todorova, M., 1995. "The Course and Discourses of Bulgarian Nationalism," in: Sugar, P.F. (Ed.), *Eastern European Nationalism in the Twentieth Century*. Lanham, MD: American University Press, pp. 55–102.
- Todorova, M.N., 1997. *Imagining the Balkans*, Updated Edition, New York Oxford University Press.
- Toshkov, Alex. 2009. "On the Inadequacy of the Ethnic/Civic Antinomy: The Language Politics of Bulgarian Nationalism." *Nationalities Papers* 37 (3):277–98.
- Vinton, John Adams. 1872. "Catalogue of Publications Issued from the Mission Presses Connected with the Missions of the Board to the Several Oriental Churches." In *History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, to the Oriental Churches*, by Rufus Anderson, II:503–18. Boston: Congregational Pub. Society.
- Woolverton, J.F., 1997. "Hans W. Frei in Context: A Theological and Historical Memoir." *Anglican Theological Review* 79, pp. 369–404.